

SARS YI TIYIMISELE KU PFALA NKAYIVELO WA R50.8-BILİYONI

Hi Khomixinara wa SARS, Tom Moyane

PRETORIA, MUSUMBHUNUKO 18 N'WENDZAMHALA 2017 – Nkongomelo wun'we wo fana lowu vuhangalasi bya mahungu a byi wu susumeta byi nga karhali i ku tumbuluxa vonelo na xifaniso xa SARS leswi nga fambisiweki kahle no mbindzimuka ehansi ka nkarhi wo khomiwa ka ofisi wa vurhangeri bya sweswi.

Lexi endlaka nxaniso lowu wa vuhangalasi bya mahungu wu hlamarisa hi leswaku wu hambana na mitiyiso na tinomboro leswi kombisaka ntsena SARS leyi tiyiselaka ehansi ka swiyimo swo tika swa ikhonomi na tipolitiki, na leyi tivekaka tanihi hi yo antswa emisaveni.

Mi nge ndzi hatlisa ku vula leswaku tanihi SARS, hi amukela nseketelo wa ntirho wa vuhangalasi bya mahungu tanihi mulanguteri ku sirhelela ntsakelo wa mani na mani hi ku humesela ehandle endlelo ro hamboloka na mimpfumaleko ya vuswikoti, ngopfungopfu eka mavandla ya Mfumo yo fana na ya hina.

Vutihlamuleri byebyo bya nkoka bya vuhangalasi bya mahungu byi fanele byi ringetiwa ehenhla ka swiyimo swa le henhla swa ndzhuti, vutshembheki na ntiyiso eka xiphemu xa vuhangalasi bya mahungu, lebyi nga tikombeki ku va byi ri na mhaka loko swi ta eka SARS.

Hikwalaho ka xivangelo xexo hi lava ku endla leswaku vuxokoxoko byi humela ehandle hi ntiyiso eka mhaka yo enhla ka hundzuluxo lowu ya ka ehansi wa R50.8 biliyoni. Tanihileswi timhaka ti kombisaka, swi hoxekile ku kombetela SARS hi rintihlo eka hundzuluxo lowu.

Xo sungula, xikongomisiwa xa xibalo a xi vekiwi hi SARS yi ri yoxe, kambe xi endliwa hi Ntlawa wa Ntirho wa Nxopaxopo wa Xibalo (RAWC), lowu vumbiweke hi Vutameri bya Timali ta Tiko, Bangi ya le Xikarhi ya Afrika-Dzonga na SARS. Va ringanyetile mpimanyiso wa xibalo hi nhlanguanelo eka Holobye wa swa Timali hi ku kongomisa eka swilavekonkulu swa ikhonomi.

Mhaka ya masungulo hi leswaku loko ku ve ikhonomi a yi tirha kahle, xikongomisiwa a xi ta engeteriwa loko ku langutiwa na ku nyuka ka ikhonomi. Kambe loko ikhonomi yi ri eku tikeriweni, xikongomisiwa xi hundzuluxeriwa ehansi.

Hikwalaho, nkayivelo wa xibalo wa R50.8 biliyoni wu vangiwiwe ngopfu hi xiyimo xa ikhonomi.

Tiikhonomi ta misava na laha kaya ta ha ri ku tikeriweni hikwalaho ka ku tsana ka ikhonomi ka 2008/09. Handle ka mhaka ya leswaku tiikhonomi ta misava hinkwayo ti tiyelerile, hi GDP leyi kulaka eka nhlaxoxikarhi ya 3.6%, Afrika-Dzonga ra nonoka eka mbonako wa sweswinyana wa lembeximali ra 2017/18 leyi nanayilaka eka mpimo wa nkulo wa GDP wa 0.7%.

Ku tsana ka ikhonomi loku Afrika-Dzonga ri hlanganaka na kona eka hafu yo sungula ya 2017 na mbonako lowu nga vonakiki kahle eka masalela ya lembe lowu faneriweke hi mpfuxeto eka mbonako wa ikhonomi eka lembeximali leri faneleke.

Ku na vuxaka eka exikarhi ka nkulo wa nhlangeleto wa xibalo na nkulo eka GDP. Kwalaho, mpfuxeto wa le hansi wa R50.8 biliyoni wa xikongomisiwa xa xibalo ku ya eka R1.214 thiriliyoni wu fanele wu langutisiwa ehenhla ka mpfuxeto wo ya ehansi wa nhlaxelo wa nkulo wa GDP ku sukela eka 1.3% ku ya eka 0.7%.

Ku engetelela, bindzu leri ya ka emahlweni leri nga tirheki kahle na vutitshembhi bya vatirhisi swi ya emahlweni swi va ndzhwalo ehenhla ka ku pfuka ka nkarhi wo leha ka ikhonomi eAfrika-Dzonga. Vutitshembhi bya bindzu byi ta tshama bya ha tsanile, leswi vulaka leswaku tikhamphani ti yimisa ku ndlandlamuxa ntholo na vuvekisi. Mibindzulo ya le hansi ya tikhamphani, tanihi mbuyelo wa nkulo wa ikhonomi lowu tikeriwaka, wu fikisa eka mali leyi ngenaka ya le hansi ya tikhamphani loko ku fananisiwa na nhlangeleto wa mali leyi ngenaka (CIT) ya le hansi ya tikhamphani.

R600 biliyoni leyi ku vulavuriwaka hi yona ngopfu leyi tikhoporeti ti nga vekiseki ku tlherisela eka ikhonomi, yi ya emahlweni yi tikisela ikhonomi ya hina na vuswikoti bya SARS ku hlengeleta xibalo xo tala. Mipimo ya le henhla ya mpfumaleko wa mitirho ya 27%, leyi ku nga mipimo ya le henhla eka malembe ya sweswinyana, leyi fambisanaka na miengetelo ya le hansi ya miholo na tibonasi ta le hansi swi ya emahlweni swi tikisela nhlengeleto wa xibalo xa mali leyi ngenaka xa munhu hi yexe (PIT). Ku vi le na ku nsuso eka nkulo wa PIT ku sukela eka 12% eka malembe lawa ya hundzeke ku fikela kwalomuya ka 8% lembe leri.

Laha vutitshembhi bya le hansi bya bindzu byi tikiselaka nkulo eka PIT, swi tlhela khumbha Xibalo xa Nxavo wa Swimakiwa swa laha Tikweni (VAT) na CIT ya nkarhi lowu ta ka hi ndlela yo ka yi nga ri kahle. SARS yi tlhele yi vona swibalo swa tidivhidende ta le hansi loko ku fananisiwa na khale leswi ringanyetaka leswaku tikhamphani ti khomile vuhlayiselo bya khexe bya tona eka mbonako wa mipimo ya le henhla ya xibalo xa tidivhidende.

Vutitshembi bya le hansi bya vatirhisi byi vula leswaku vahakelaxibalo va tsema ku xava ka vatirhisi, va tinyiketela ku hakela swikweleti swa mindyangu ya vona loko ku ri na nxungeto wo lahlekeriwa hi mitirho ya vona. Ku xava ka vatirhisi ka le hansi ku tikisela swibalo swa laha kaya na swa ku amukeriwa ka nhundzu ku suka ematikwenimambe tanihileswi mindyangu yi langutaka eka swilo swa masungulo.

Tinhundzu leti amukeriwaka ku suka ematikwenimambe ta lembe ku fikela sweswi ta tsongahala hikanene. Ti pimanyisiwile ku va ti kula ntsena hi 5.3% hi 2017/18, hi ku ya hi Xitatimende xa Pholisi xa Mpimanyeto wa Nkarhi wa le Xikarhi (MTBPS). Timhaka leti ta ntiyiso, exikarhi ka tin'wana, hi leti fambisaka mimbhurisano na swiboho swa matlhelo manharhu ya RAWC.

Tanihi mbuyelo, xikongomisiwa xa R1.214 thiriliyoni, loko xi kumiwile, xa ha ta lava nkulo wa nhlengeleto wa xibalo wa 6%, eka mbango wa nkulo wa GDP. Kwalaho, mali ya xibalo yi fanele yi kula handle ka ikhonomi leyi tsaneke.

Hi fanele ku titsundzuxa leswaku eka R1.214 thiriliyoni leyi faneleke ku fikeleriwa SARS yi fanele ku tsavula 26% ya xibalo eka GDP. Wolowo i mpimanyiso lowu

SARS yi nga wu tsavula wo fana eka malembe lawa yatsongo lawa ya nga hundza ku ri karhi ku khensiwa ku tinyiketela ka 14 000 wa vatirhi va SARS.

Ku tsavuriwa ka mpimo wa 26% ya xibalo eka GDP ku le ka xikarhi ka lavo antswa emisaveni hinkwayo no veka SARS exikarhi ka vulawuri bya le henhla bya xibalo emisaveni hinkwayo.

Hambiswiritano SARS yi na swona swihoxo kambe yi nga endla ku antswa. Tanihi mbuyelo, ku na tiphurogireme na matshatshala yo tala lawa hi nga ku ya tirhiseni ku pfala nkayivelo wa R50.8 biliyoni hi laha hi nga kotaka hi kona.

Nhlingeletso wa xibalo hinkwaxo wu fanele wu ya eka Mfumo na nsirhelelo hinkwawo wa tiphoto hinkwato to nghena hi tona loko ku ri karhi ku fambisiwa vuxavisi i xileriso lexi SARS yi xi tekelaka nhlokweni swinene.

Ndzi lava ku tiyisa vaaki va Afrika-Dzonga leswaku 14 000 wa vatirhi va SARS va twisisa no amukela xileriso xa hina xa nkoka naswona va tiyimiserile ku tirha va nga karhali ku tiyisisa leswaku hi hlingeleta xibalo hinkwaxo lexi faneleke ku hakeriwa loko hi yisa tiko leri emahlweni.

Tom Moyane i Khomixinara wa Vukorhokeri bya Xibalo bya Afrika-Dzonga.